

DR. MESTER BÉLA PHD.
tudományos főmunkatárs
MTA,
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont,
Filozófiai Intézet

A rendszeralkotás kényszerétől a filozófiatörténet-írásig

A (többek között) egyetemfilozófus Tóth Tamás tiszteletére.

A következőkben két, sok tekintetben meghatározó filozófiaprofesszorról kívánok szólni. Közülük a későbbit, Alexander Bernátot úgyszólván mindenki ismeri, az ő első, sok tekintetben meghatározó mesterét, Horváth Cyrillt a korszak kutatóin kívül úgyszólván senki. Mester és tanítványa első pillantásra nem sokban hasonló filozófiai problémái, pályájuk össze sem hasonlítható recepciója alkalmat ad arra, hogy a filozófiai rendszer alkotásának követelményét és e követelmény hatását, mint jellegzetesen 19. századi, de máig ható jelenséget vizsgáljam meg az egyetemi oktatás kontextusában. A pesti egyetem két professzorának filozófiája ugyanis leginkább éppen a filozófiai rendszerépítéshez való viszonyuk tekintetében különbözik egymástól, természetesen nem függetlenül a működési idejük alatt az európai filozófiában megfigyelhető trendektől, illetve – Alexander Bernát esetében – mestere életpályájának tanítványként végigszemlélt tapasztalatától, és ennek a saját filozófiai életprogramja számára tudatosan, vagy öntudatlanul levont tanulságaitól.

A rendszer mint egyetemi kurzus

A pedagógiai kontextus hatását a filozófiai rendszeralkotásra a filozófiatörténet-írás gyakran vagy alábecsüli, vagy túlbecsüli. A kezdő filozófiatörténész minden elébe adott töredékes szövegtörzsből képes rendszert rekonstruálni, hiszen alapvető egyetemi élménye a filozófiatörténeti kurzusokon, hogy a régi filozófusok sokszor többfelé ágazó, kusza és ellentmondásos munkái a filozófiatörténeti kézikönyvekben világosan áttekinthető fogalomrendszerekké válnak a korszak szakértőinek, az alexandriai könyvtár szorgos filológusai szellemi örököseinek a kezén. A tapasztaltabb filozófiatörténész érzékenyebb az életműveken, vagy sokszor ugyanazon szövegen belüli ellentmondásokra, tekintettel van az eredeti megjelenés intézményi kontextusára, és éppen ezért gyakran éppen ellenkező attitűddel él: hiperkritikával illeti a kutatott szöveget, mondván, hogy pusztán azért tűnik *rendszerű*nek, mert előadásjegyzetről, tankönyvről van szó, amely nem tekinthető önálló filozófiai műnek, és így – bár kifejtése rendszeres – valódi rendszernek sem. Azonban ez a – rendszerint nem direkt módon jelentkező, hanem inkább az intézmény, az egyetem hagyományai által közvetítetten jelen lévő, de azért jól kitapintható – pedagógiai kontextus valójában elválaszthatatlan a filozófiai rendszerek lététől. Már a *tanköltemény* műfaját is azért találták föl, hogy a tanítvány összefoglalót kaphasson mestere tanításairól – e kíváncságnak nélkül egyáltalán nem írta volna le a mester a tanításait. Később Arisztotelész műveinek, minden későbbi értekező próza mintájának a belső szerkezete és a művek tematikája is valószínűleg azért lett – legalábbis szándéka szerint – áttekinthetővé és világossá, mert a tanítványainak szóló előadásorozatokon alapult. Még inkább így van ez a klasszikus német filozófia legtöbb képviselője, leginkább Hegel esetében. A filozófiatörténet-írás csak a legutóbbi időkben, a konstellációkutatás keretei között kezdte valóban kellő súllyal számításba venni azt a mindig is tudott körülményt, hogy minden német professzor az adott egyetemen szokásos kurzusokat megtartva, a hagyomány adta keretekhez önkéntelenül is

viszonyulva alakította ki a tanítás során, vagy legalábbis azzal párhuzamosan filozófiai nézeteit, gyakran a művek címében, megírásuk sorrendjében és egymáshoz való viszonyukban is követve a rábizott egyetemi kurzusok rendjét. Egyszóval: nem képzelhető el filozófiai rendszer a rendszeralkotó mű hallgatósága nélkül, ez pedig mindenekelőtt a tanítványok köre, akik modern körülmények között egyetemi hallgatói státusban intézményesülnek.

A pesti egyetemen a különféle intézményi alárendeltségi viszonyok, főként az egyetem erős egyházi, később állami ellenőrzése következtében ez az összefüggés sokáig kevésbé látszik. Az egyetemi *curriculum* rendszeralkotást inspiráló hagyománya ugyan itt is megvan, ám más egyetemekhez képest általában kisebb a professzorok viszonylagos szabadsága, valamint az egyetemek közötti inspiráló vetélkedés. (*Egyetlen egyetem között* nemigen létezhet rivalizálás, márpedig egészen a 19. század utolsó harmadáig egyetemünk volt az egyetlen magyar egyetem, nem számítva a kassai jezsuita egyetemhez hasonlóan rövid időt megélt kezdeményezéseket, illetve a zágrábi, mindig is regionális, horvátországinak számító egyetemet. Ezen a képen szempontunkból nem változtatnak néhány magyar egyetem saját intézményi elődeinek a föl vállalására irányuló, többnyire tiszteletreméltó, néhol azonban a korai nemzeti romantika öskereső buzgalmát utánozni látszó törekvései sem.) Ha felütünk egy magyar filozófiatörténeti kézikönyvet, azt látjuk, hogy az egyetem alapításától kezdve egészen a „hosszú 19. század” kezdetéig,²³⁹ és jelentős részben még ezután is a jelesebb filozófiai események jellemző módon kívül rekednek az egyetem falain. Ami rendszeralkotásként számba jöhetne, mint például Horváth Keresztély János metafizikája, nagyjából úgy jár, mint a mű függelékeként megjelent Kant-kritika: a szerző alig éli túl művét, ennek következtében nem alakul ki igazi kritikai visszhang, és a kötetek hamarosan jórészt elfelejtődnek, hiszen a következő diáknemzedékek már katedrája örökösének a jegyzeteit tanulják.²⁴⁰

A részben az egyetemmel szembeni alternatív, második tudományos nyilvánosság intézményeként szervezett *Magyar Tudós Társaság* reformkori beszédmódja, kiadáspolitikája és filozófia-felfogása sem kedvezett annak, hogy ebben a közegben filozófiai *rendszer* szülessen. (Az Akadémia gyakori pályázati nyerteseinek, az MTA támogatta lapok gyakori szerzőinek, a „magyar egyezményes” Szontagnak és Hetényinek jellemzően azok a legrosszabb írásai, amelyekben – már az ötvenes években – megpróbálják gondolataikat *filozófiai rendszerként* összefoglalni).²⁴¹ E kísérletek kudarca az eleven, főként hírlapi

¹ A „hosszú 19. század” az európai történettudományban, és főként az eszmetörténetben a francia forradalomtól az első világháború kezdetéig tartó történelmi korszak bevett megnevezése. A 19. századi magyar filozófia történetéről szóló írásaimban a korszakhatárokat a köztörténet helyett értelemszerűen a magyar filozófia eseményeihez kötöm, így a „hosszú 19. század” kezdete a magyar filozófiában egyben a magyar Kant-vita kezdete, 1792, a vége pedig 1911, a neokantiánus Böhm Károly, a magyar filozófia utolsó jellegzetes 19. századi figurája halálának az éve.

² Horváth Kant-kritikáját lásd: *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft*. a Joanne Bapt. Horváth, in supplementum methaphysicae suae elaborata. Budae: typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1797. Horváth művét a kontinentális Európa szakfilozófusainak (is) szánta saját magyar egyetemi és egyházi közege mellett. Erre utal többek között a címlapon a szerző göttingeni akadémiai tagságának kiemelése, amely jelzi, hogy elsősorban e tekintélyes európai tudományos szervezet tagjaként kíván bekapcsolódni a kontinentális Európa nemzetközi diskurzusába, és csupán másodsorban nyugalmazott budai egyetemi professzorként. Világos jele ez az egyetemi előadásainak a jegyzetein alapuló metafizika, és az annak függelékeként megjelent Kant-kritika célközönsége megkülönböztetésének. Horváth ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyet pályája derekán, éppen a kellő időben ért Mária Terézia rendelete, amely szerint az egyetemi professzoroknak kötelező nyomatott kötet formájában is kiadniuk kurzusaikat. A rendelet után az egyetemi nyomda segélyével az a professzor is kiadhatta kötetét, akiét azelőtt az egyetemi döntéshozók esetleg nem szorgalmazták volna különösebben.

²⁴¹ A legjobb példa erre Szontagh Gusztáv kései írása: *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere, eredményei*. Pest: Herz János, 1855. A kortárs filozófiatörténet-írásnak arra a beidegződésére,

filozófiai vita és a főként katedrán, tanítványok között lehetséges rendszerépítés eltérő természetére is ráébredhet. A részben az Akadémia által teremtett új típusú nyilvánosságban megjelenő szövegek alkalmasak a rendszeralkotási igénnyel megjelentetett korpuszok elemzésére és bírálatára, illetve arra, hogy egyáltalán megfogalmazódjék a filozófiai rendszer aktuális hiánya és kívánalma, arra azonban, úgy látszik, kevésbé alkalmas ez a közeg, hogy magukat a filozófiai rendszerek módszeres kifejtését tartalmazó szövegkorpuszokat kitermelje.²⁴²

Az egyetemi közegben létrejött rendszerkísérleteknek és a filozófia nyilvános közegének ez az érintkezése azonban korántsem volt problémátlan, sem Pesten, sem általában Európában. Az európai közvélekedést jól érzékelteti a *katedrafilozófia* ekkoriban elterjedő kifejezése, a kora újkori gondolkodás e pejoratív skolasztika-fogalmának felújítása, amely pusztán létevel is jelzi az új helyzetet: *van* olyan intellektuális pozíció, ahonnan kívülről megítélhető az egyetemeken művelt filozófia, és éppen ez a pozíció állítja magát autentikusnak. A harmincas évek hasonló magyar közvélekedését jól jellemzi Szontagh Gusztávnak, a kor filozófiai közvéleményét recenzióival nagyban meghatározó szerzőnek egy ironikusan odavetett személyes megjegyzése egyik könyvbírálatában, amely szerint az ismertett mű értelmetlen skolasztikus szószálhasogatásához hasonlót utoljára a pesti bölcsészkar meg nem nevezett idősebb professzorának kurzusán tapasztalt. Szontagh ugyanitt arra is céloz, hogy diákként az egész akkori filozófiai képzést hasonlóan unalmasnak és idejétmúltnak látta. Ezt a kommunikációs helyzetet tekintetbe véve érthetjük meg a kor rendszerigényének ellentmondásosságát. A rendszert az egyetemen kívül szerveződő szakmai nyilvánosság képviselői kérik számon azon az iskolafilozófián, amelynek szerkezetével, műfajaival, stílusával, nyelvvel és tételeivel kapcsolatban eleve súlyos kifogásolni valójuk van ugyanezeknek a bírálóknak, gyakran jogosan. Itt kell emlékeztetni arra, hogy az egyetemen művelt filozófia korábban, és még a 19. század első felében is gyakorlatilag kimarad a korszak közérdeklődésre számot tartó vitatémáiból. Az egyetemalapítás korának nagy magyar karteziánus diskurzusa kívül marad a falakon, és szinte semmilyen szerepe sincsen például az egyetemnek a latin nyelvről a modern nemzeti nyelvekre való átállásban és az ezzel kapcsolatos terminológiai vitákban. A *Kant-vita* (1792–1822) elején az egyetem inkább Kant filozófiai tanításának betiltásával, a kantiánus professzorok elleni eljárásokkal vétette magát észre. Még a legjobbtól, mint Schedius Lajostól is csak annyi tellett, hogy felszólaljanak a még élő Kant taníthatósága mellett a filozófiatörténeti kurzusok keretében, természetesen rögtön filozófiájának cáfolatával együtt. (Idősebbeknek ismerős lehet a szoros hatalmi és ideológiai kontroll alatt álló egyetemi oktatók kényszerű trükkje. A húszadik század hatvanas éveitől kezdve pontosan így próbálták becsempészni az úgynevezett polgári filozófiát ugyanennek az egyetemnek a kurzusaira.) Más kontextusba kerül a volt jezsuita egyetemi professzor, Horváth Keresztély János már említett 1797-es Kant-bírálata is a körülmények ismeretében. Gondoljuk meg, hogy a tárgyban publikált másik fontos korabeli

amelynek alapján mindenképpen rendszert akar rekonstruálni, jó példa a magyar filozófia egyik közkeletű szöveggyűjteményének a válogatási szempontja, amely Szontaghnak éppen ezt a szövegét gondolja reprezentatívnak; a szöveg modern kiadását lásd in Várhegyi Miklós (vál. szerk.); Kőszegi Lajos (társszerk.): *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából*. Veszprém: Comitatus, 1994, 101–131.

²⁴² Szontagh díjnyertes *propylaeumai* inkább tartoznak a rendszerről való beszéd diskurzusába, mintsem hogy rendszeralkotási kísérletnek tekintsük azokat. (lásd: Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Budán: A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1839; *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Budán: Emich Gusztáv, 1843.) Az egyetlen rendszerszerű műfaj, amelyet eredményesen inspirál e közeg, a nemzeti szintű filozófiatörténet-írásé. (Ennek első fontosabb eredményét lásd: Almási Balogh Pál [. . .] *felelete ezen kérdésre: [. . .] Tudományos mivélődésünk története időszakoként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?* In *Philosophiai pályamunkák*. Kiadja a' Magyar Tudós Társaság. Budán: a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1835. Első kötet, XI–XVI, 1–212.)

műben, Rozgonyi József 1792-es, mindössze öt évvel azelőtt megjelent alkotásában különösebb intézményes háttér nélkül hívja pástra a szerző kora legjobb német Kant-interpreátorait, míg Horváth tanár úr munkája az 1795-ös állami betiltást és a kantianus tanárok elbocsátását követően jelenik meg, részben ezek utólagos indoklásának szándékával.²⁴³ Elég itt csupán a két mű címében is megnyilvánuló alapvető szemléleti eltérésre utalni. Rozgonyi filozófus módjára *kétségeit* (dubia) fejt ki Kant újonnan megismert filozófiájának tételeivel kapcsolatban, míg Horváth intézményes hatalmi helyzetben érezvén magát már ugyanezen tételek *tarthatatlanságának kinyilvánításáról* (declaratio infirmitatis) beszél. A következő vita, a *hegeli pör* pedig úgyszólván nem is érinti az egyetemet. (Az egyetemről mint intézménytől ugyanakkor meg kell különböztetnünk a szakmai nyilvánosságban megszólító egyetemi embereket, ahhoz hasonlóan, ahogyan Kant az ész nyilvános és magánhasználatának megkülönböztetése kapcsán elkülöníti a nyilvánosság különböző szféráit. Hiszen magának Kantnak is részben saját egyetemi tanári, illetve szerzői tapasztalatai jártak a fejében említett distinkciója megfogalmazásakor.)

A kornak a katolikus egyházhoz, azon belül is először a jezsuitákhoz, majd a rend feloszlata után a kegyesrendiekhez kötődő filozófiaprofesszorai a korabeli filozófiai nyilvánosságtól való részleges távolmaradásuk mellett azonban magukkal hoznak bizonyos rendi hagyományokat. Ez a jezsuitáknál, például Horváthnál inkább kötődik valamilyen konkrét metafizikai álláspont elfogadásához, míg a „piarista felvilágosodás” eklekticizmusára támaszkodva jóval áttételesebben jelenik meg a rendszeralkotás mindenkor meglévő igénye.²⁴⁴ Szempontunkból e helyzetben az lesz majd fontos, hogy éppen ezeknek az egyetemi filozófiaoktatást a jezsuitáktól fokozatosan átvevő, jobbára piarista professzoroknak az idején merül föl erősen az új filozófiai rendszer megfogalmazásának *külső* igénye. (A jezsuiták szerepének átvételére a piaristák eléggé tudatosan készültek. A rend történetéről szóló kötet egykori recenzensének ceruzás bejegyzése szerint „lábhoz tett fegyverrel”).²⁴⁵ Ennek az igénynek a megfogalmazása természetesen nem független az európai filozófia általános helyzetétől:²⁴⁶ éppen a hegelianizmus utóvédharcai és a poszthegeiánus filozófia első tanácstalan évtizedeinek a körülményei közötti furcsa konstellációban erősödik meg ez a diskurzus, és virulens marad a harmincas évektől kezdve egészen a századfordulóig, bizonyos következményeiben még tovább. A kíváncsi teljesítésére – távolból rápillantva – éppen a piarista professzorok tetszenek alkalmasnak. Rendi hagyományaikból nem következik valamely régies, vallási okokból magukra nézve kötelezőnek érzett metafizika iránti tételes elköteleződés, így esélyük van rá, hogy az egyetemen kívüli filozófiai diskurzusban

²⁴³ Rozgonyi munkáját lásd: Rozgonyi, Jos.: *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani. Ad viros clarissimos Jacob et Reinhold*. Pestini: typis Mathiae Trattner, 1792.

²⁴⁴ A piaristák szerepével egyetemünk filozófia-oktatásában bővebben foglalkoztam a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem szervezete *Piarista és neotomista hagyomány* (VEGA 1/0844/08) című projekt keretében végzett kutatásaim során. Ugyanitt már érintettem a filozófiai rendszeralkotás, mint kulturális elvárás problematikáját is. A projekt keretében megjelent írásaim: A piarista bölcelet vége. A rendi hagyomány beolvadása a nyilvánosult filozófiába a XIX. században a pesti egyetemen. In: Bárzi Zsófia, Katarina Račeková (szerk.): *Piaristická a neotomistická tradícia / Piarista és neotomista hagyomány I*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2009, 5–18; A rendszeralkotás terhe. In: Bárzi Zsófia, Katarina Račeková (szerk.): *Piaristická a neotomistická tradícia – Piarista és neotomista hagyomány II*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2010. 5-19.

²⁴⁵ Lásd: Balanyi György, Bíró Imre, Bíró Vencel és Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Budapest: Magyar Kegyesitanítórend, 92–93. A bejegyzés a *Századok* című folyóirat korabeli recenzens-példányában található, amelyet ma az MTA BTK-FI Könyvtára őriz.

²⁴⁶ Az európai filozófiatörténet e kontextusának a fontosságára az ekkoriban napvilágot látott magyar filozófiai szövegek mai filozófiatörténeti értelmezésében legutóbb Bence György poszthumusz írása hívta föl a figyelmet egy részterület, a politikafilozófia kapcsán. Lásd: Bence György: Magyar politikai filozófia a 19. században: miért van, ha nincs. In: Bence György: *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest: L'Harmattan, 2007, 276–282. Bence György így fogalmaz: „A filozófia történetének legsivárabb szakasza ez. *Von Hegel zu Nietzsche* – ahogy Karl Löwith úttörő munkájának címében áll.” Uott, 277.

megfogalmazódó kritikák számára is elfogadható rendszerrel álljanak elő. A természettudományok iránti hagyományos nyitottságuk pedig – persze csak *kívülről és utólag* nézve – alkalmassá teszi őket a pozitívizmus felé való tájékozódásra.

Térjünk azonban vissza a rendszer kívánatos voltáról folyó diskurzus korábbi szakaszára, amelyben rendszerhívő, de rendszert soha nem építő filozófus véli meglátni a rendszer előkészületeit ott, ahol – mint azt ma már jól tudjuk – éppúgy csak *akart épülni* a rendszer, mint a szerző saját életművében. A következőkben Erdélyi János Horváth Cyrillről írott tanulmányának tanulságairól lesz szó.²⁴⁷

A hegeli pör felújítása, a filozófiai rendszer és Horváth Cyrill

A pályáját még a reformkorban kezdő jeles piarista filozófus, Horváth Cyrill József éppen az európai filozófia sajátos vákuumában, az 1848 utáni, minden teória és rendszer iránt megnyilvánuló bizalmatlanság légkörében igyekszik kidolgozni saját filozófiai rendszerét, a kifejtett formában soha napvilágot nem látott *concretismust*.²⁴⁸ Horváth Cyrillt később többen nevezték a *legtalányosabb* magyar filozófusnak, olyannak, akiről mindenki tudni véli, hogy önálló rendszerrel rendelkezik, de magát a rendszert nem látta senki.) A hagyatékában talált kétlapnyi, *Mi sajátképen a Concretismus?* című autográf kézirat rövid paragrafusokba szedett mondataitól sem leszünk sokkal okosabbak. A vázlat mindenképpen valamilyen szintézisigényt implikál, ebből azonban a (soha meg nem történt) kifejtés során éppúgy el lehetne menni Szontagh egyezményének irányába, mint az objektum és szubjektum egységének hegelianus fejtegetése felé.²⁴⁹

Horváth Cyrill nevét a legtöbben ma csupán Erdélyi János tanulmányából ismerik, amelyet az életmű kritikai kiadása a filozófiai műveket tartalmazó kötet első szövegeként közöl – idáig még minden kutató eljut olvasmányáiban. Az írás Toldy Ferenc felkérésére született, az *Új Magyar Múzeum* azon vállalkozásának részeként, amelyben összefüggően szemlézni kívánta a magyarországi irodalom, valamint a tudományok és művészetek 1849 utáni eredményeit. Erdélyi szemszögéből ez a megszólalási lehetőség *A hazai bölcsészet jelene* című munkájának, és a Szontagh Gusztávval annak haláláig folytatott hírlapi vitájának az előkészítését szolgálta.²⁵⁰ Ahogyan T. Erdélyi Ilona írja hagiografikus stílusú jegyzeteiben: „*Ez a cikk lényegében a hegeli pör újrafelvételét jelenti*”.²⁵¹ Valóban, Erdélyi a tanulmány első részében még a nevet sem említi a címben szereplő bölcselőnek, annál többet ír viszont

²⁴⁷ Erdélyi János: Horváth Cyrill. *Új Magyar Múzeum*, 1854. II. 13–29; modern kritikai kiadása in Erdélyi János; sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona; a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona, Horkay László: *Filozófiai és esztétikai írások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 15–25; jegyzetek: 904–912.

²⁴⁸ Jellemző a korra Alexander Bernát tudósítása a berlini egyetemről, 1872-ből: „A bölcsészetre nézve láttam, hogy nagy lehangoltság uralkodik még mindig. Biztatják magukat, hogy most majd minden jobban lesz, de senki sem tudná megmondani, hol s miképpen. Mindössze 5–6-an vagyunk, kik tisztán csak bölcsészettel foglalkozunk. Ezek között csak egyet találtam, ki tiszta, világos fővel indul a jövőbe.” Szemere Samu (bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte): *Alexander Bernát ifjúkori levelei Horváth Cyrillhez*. Budapest, 1928, 30.

²⁴⁹ Horváth Cyrill kéziratát idézi: Bíró Imre: *Horváth Cyrill (1804-1884)* in: Balanyi György (szerk.): *Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Életrajzi vázlatok*. Budapest: Szent István Társulat, 1942, 91.

²⁵⁰ A magyar filozófia poszthegelianus évtizedeit dolgozza föl az Erdélyi–Szontagh-vitát és a *hegeli pör* ötvenes évekbeli perújrafelvételének egyéb eseményeit a középpontba állítva *A hegeli pör után – a magyar filozófiatörténet fordulata a XIX. század közepén* (NKA-2502/1075) című, 2011-ben lezárt kutatási programom. Kutatásaim során többek között az MTA Könyvtára Kézirattárának anyagaira, elsősorban Szontagh Gusztáv emlékirataira támaszkodva vizsgáltam az ötvenes évek ma is ismert vitáinak, műveinek a hátterét. A kutatás eredményei alapján annyi mindenestre állítható, hogy a *hegeli pör* reformkori lezárásáról, majd jó évtizeddel későbbi újrakezdéséről szóló hagyományos elbeszélést legalábbis árnyalunk kell. A kéziratokból kiderül, hogy a vita szereplői közül legalábbis Szontagh sohasem szűnt meg a vita meghatározta keretek között gondolkodni, habár a konkrét Hegel-utalások egy időre valóban visszaszorulnak publikus szövegeiben, teret hagyván a mindenkori aktualításokra való reagálásnak. A Kézirattár dokumentumainak tanúsága szerint a *pör* az akadémia belső nyilvánosságában tovább folyt.

²⁵¹ Idézett kiadás, 909.

Hegéről, a hegelianusokról és a filozófia számára kívánatos (természetesen hegelianus) módszeréről. A második, már valóban Horváth Cyrill írásait, módszerét és nézeteit elemző rész is világosan illeszkedik a *hegeli pör újrafelvételének* a programjába. Ha Horváth szövegei sajátlagos magyar filozófiáról beszélnek, e helyekről Erdélyi kimutatja, hogy nem kell szó szerint venni azokat, a továbbiakban pedig saját filozófiaeszményéhez igazítja a bemutatott szerzőt. A népszerű stílus kívánalmával szemben érvelő Erdélyi Horváth Cyrill komoly, tárgyát jól tagoló és alaposan részletező előadásmódját állítja jó példaként az olvasók elé, az ismert filozófiai álláspontokat közvetítő törekvéseiben, amelyeket éppenséggel a magyar egyezményesekkel is rokoníthatna, mindenoldalú szemlélet, valamiféle holisztikus megközelítés bontakozik ki, amely Erdélyi elemzésének előrehaladtával egyre inkább hasonlít a kor valamely újhegelianus irányzatához. Ezekbe a fejtegetésekbe illeszkednek a Horváth Cyrill készülőfélben lévő rendszeréről írottak. Mindjárt a címek lajstromozását követően megállapítja: „E cikkelyekből, úgy látszik, valami nagy egész akar készülni, s helyesen”.²⁵² Erdélyi addig ugyan nem megy el, hogy néhány folyóiratcikkből filozófiai rendszert rekonstruáljon, mégis, láthatóan komolyan veszi Horváth Cyrill rendszeralkotási törekvéseit, és a piarista filozófus *concretizmusát*, avagy *összerűségét*, bár csak csírájában szemlélheti, láthatóan a saját hegelianizmusához közelítve igyekszik értelmezni.

Erdélyi fejtegetéseinek két következményére érdemes itt föl hívni a figyelmet. Az egyik az a kettősség, amellyel az egyik oldalon a filozófia sajátos beszédmódjának a létjogosultsága mellett érvel, miközben folyamatosan más kulturális területek produktumaival, általában a szépirodalommal állítja párhuzamba a bölcséletet. Szemléletéből a filozófiai szövegek kettős megítélése bontakozik ki: immanens filozófiai elemzés a szöveg állításairól és érveiről; illetve a filozófiának a (nemzeti) kultúra meghatározott fokán létrejövő, meghatározott funkciójú kulturális produktumként való értelmezése. Az önálló filozófiai rendszer, vagy akár csak a rendszer megalkotásának szándéka e gondolkodásmódban könnyen önértékké válhat, nagyon hasonlóan a reformkor műfaji vitáihoz, valamint az eposz és a regény hazai létrejötté körüli diskurzusokhoz. A végre megírt magyar filozófiai rendszer éppúgy nagykorúsítaná a nemzeti kultúra egy szeletét, ahogyan ez a szépirodalomban már megtörtént Jósika első regénye, Kisfaludy vígjátékai, és Vörösmarty, majd Arany eposzai révén. Ahogyan a szépírók sem csupán egyszerűen jó műveket akartak írni, hanem más nemzeti kultúrák követendőnek gondolt műfaji struktúráját akarták a sajátjukban meghonosítani, azonképpen a filozófusok számára az önálló rendszer megalkotása lesz a nemzeti kultúra fő véleményformálói által rájuk osztott feladat. Az eszmetörténeti szempontból izgalmas kérdés, amellyel itt most érdemben nincs módomban foglalkozni, a nemzeti kultúrák részeként elgondolt filozófiai rendszer *tartalmára* vonatkozik. Azt kell itt majd megvizsgálni, hogy melyek azok a régebbi, főként a felekezeti kötöttségű kulturális intézményrendszerben átörökített filozófiai elemek, amelyekből a nemzeti nyelvű diskurzusok összerakják a maguk filozófiaeszményét. Más szavakkal: hogyan állnak össze a különféle katolikus, református és evangélikus tradíciók magyar és például szlovák filozófiai diskurzusá.

Az egyetem filozófusai az 1848 utáni évtizedek európai filozófiai apályában

Úgy tűnik, Horváth Cyrillnek később is, gyakorlatilag egész életében a *rendszer* maradt a fő problémája, helyesebben a *filozófiai rendszeralkotás lehetőségének, avagy lehetetlenségének a kérdése*. Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy miként hagyományozta a rendszeralkotás problémájával való küzdelmet azokra a tanítványaira, illetve a későbbi utókor azon szerzőire, akikre hatott, és akik a maguk során és a maguk korában szintén nagy befolyásra tettek szert koruk filozófiai életében és a magyar filozófiai hagyományban. A 20. századi

²⁵² Idézett kiadás, 20.

filozófiatörténészek a kor filozófiai apályának jellegzetes tüneteként idézik Horváth Cyrill hatvanas évekbeli küzdelmeit a rendszer kívánalmával. Kornis Gyula például ezt a mondatot gondolja legjellemzőbbnek, idézendőnek Horváth nézeteiből: „a filozófiai módszerek jelen állapotának legkiválóbb tulajdonát a bizonytalanság teszi” (1867).²⁵³

A közvetlen tanítványok azonban, úgy tűnik, jóval komolyabban vették mesterük rendszeralkotási terveit, sőt, néhányan talán, még pályájuk elején, saját filozófiai működésüket is úgy gondolták el, mint a mester programjának teljesítését. (Bár közülük senki nem ment odáig, hogy *konkretistának* nevezte volna magát.) Tanítványát és katedrájának örökösét, Pauer Imrét minden bizonnyal az udvarias érdeklődésnél több vezette, amikor kitartóan, ám hiába érdeklődött mesterétől a rendszer mibenlétéről.²⁵⁴ Pauer saját rendszere végül a pozitívizmus következetes változata lett, amely különösen a természettudományok eredményeinek etikai következményeit fejti ki részletesen, a morális determinizmus álláspontját képviselve. Ő valószínűleg csupán a rendszerezhetőség igényét örökölte mestere szellemi hagyatékából.

A másik nagy tanítvány, Alexander Bernát kényes intellektuális helyzetben, saját filozófusi pályája kezdetén, első publikációján dolgozva fordulna a mester rendszeréhez: „Nagyon szeretném megtudni hol tér el Nagyságod ezen férfiak, különösen Fichte nézeteitől, mert Nagyságod, mint a concretismus alkotója nem egyezik meg egészen, amint gondolom, a realidealismussal.”²⁵⁵ Majd később a rendszerépítés iránti szkepszisét osztja meg mesterével, annál is inkább, mivel e szkepszis nagyrészt éppen a mestertől származik: „Olyan időben, mint a miénkben, melyben Németország legélesebb elméi a spekuláció hatalma felett kétségbe estek, oly beható ész, mint Hartmanné, a természettudományok alapos ismerete mellett, rendszert mer építeni! Talán végvonaglása ama iránynak vagy egy új kor dicső kezdete? Én az első tételhez szítok.”²⁵⁶ Alexander Bernátban egész működése során megmarad az új rendszerek alkotásával szembeni szkepszis. A megoldás sajátos: új rendszer helyett a régiek rekonstruálása, magyarázása, a klasszikusok lefordítása, és egyáltalán, a filozófiai műveltség terjesztése.

Így válik Alexander egy akkoriban létrejött új szakdiszciplína, a filozófiatörténet-írás első professzionális magyar képviselőjévé, majd az egyetemen gyakorlatilag az ő számára létrehozott filozófiatörténeti katedra első birtokosává. A fejlemény korántsem volt magától értetődő. Legnagyobb formátumú nemzedéktársa, Böhm Károly éppen ellenkezően gondolkodott. Úgy vélte, hogy a filozófiai művek voltaképpen fordíthatatlanok, a filozófia művelésében pedig – klasszika-filológus végzettsége ellenére – nem tulajdonított különösebb szerepet a filozófiatörténeti megközelítésnek a kortárs diskurzusba való bekapcsolódás mellett, fönntartotta viszont a filozófiai gondolkodásnak az általánosíthatóságból következő rendszerigényét. Alexander szinte ugyanakkor alapítja meg a *Filozófiai Írók Tárát*, mint Böhm az azóta különféle címeken a százharmincadik évfolyamán is túljutott *Magyar Filozófiai Szemlé*t. A *Szemlé*nek már az első számai hosszasan, több folytatásban taglalják Alexander torzóban maradt Kant-monográfiáját, a plágiumvád sejtetésén kívül elvileg is megfogalmazva vele szemben a filozófiatörténeti tevékenység hiábavalóságát a kor filozófiájában. Való igaz: nemigen szívelték egymást, akadémiai pályázatok független bírálóiként viszont csodálatos módon mindig egybevágott a véleményük, különösen, ha

²⁵³ Kornis Gyula: *A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia* in: Kornis Gyula: *Magyar filozófusok. Tanulmányok*. Budapest: Franklin-társulat, 1944, 44. A tanulmány először 1926-ban jelent meg.

²⁵⁴ Pauer Imre visszaemlékezését idézi főntebb hivatkozott Horváth Cyrill-életrajzában Bíró Imre.

²⁵⁵ Alexander idézett levelei, 16. A levélben Alexander arra utal, hogy bécsi professzora, Zimmermann rá bizza I. H. Fichte, a „nagy Fichte” fia műveinek recenziálását. Ehhez szeretne filozófiai orientációt kapni mesterétől. A választ mindezidáig nem ismerjük, Szemere Samu Alexander hagyatékában csupán Alexander leveleit találta meg, amelyeket utóbbi Kornis Gyula közvetítésével a piaristák archívumából kapott vissza Horváth Cyrill halála után, mesterének levelei Alexanderhez azonban mindezidáig nem ismeretesek.

²⁵⁶ Alexander idézett levelei, 17-18.

nagyratató dilettánsok kéziratait kellett kiebrudalni a filozófia berkeiből. Ellenkezésképpen gondolkodtak a filozófia mibenlétéről, de önkéntelenül bekapcsolódtak egymás hatástörténetébe: Alexander hosszan szerkesztette a Szemle utódát, az Athenaeumot, Böhm pedig kénytelen-kelletlen használni kezdte Alexander Kant-fordításának terminológiáját, amelyben a tiszta ész 'bírálata' helyett annak 'kritikájáról' beszélnek, persze a fordító nevének megemléztetését mellőzve.

Alapvető beállítódásaiknak, az általuk alapított intézményeknek, még ha öntudatlanul is, de máig örökösei vagyunk, gyakran elvakultabban és elkötelezettebben, mint az alapító atyák. Még szerencse, hogy mindig van közöttünk, aki az egyikük hagyománya mellett rendre a mai hallgatók elé állítja a másikat is.